

Kilka uwag wstępnych o seniorach: wnioski z projektu *Łagodzenie skutków pandemii...*

Rafał Wiśniewski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Michał Rydzewski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Niniejszy artykuł jest pokłosiem realizacji projektu *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+,* realizowanego w latach 2021-2023 przez zespół badaczy z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych w trzech, wybranych w sposób celowy, gminach województwa mazowieckiego: gminie miejskiej Przasnysz, gminie miejsko-wiejskiej Wyszogród i gminie wiejskiej Boguty-Pianki. W poprzednich publikacjach¹ skupiliśmy się na ocenie zaangażowania samorządowych instytucji kultury w działania na rzecz osób starszych oraz możliwości wypracowania spójnej i holistycznej, lokalnej polityki senioralnej na poziomie gminy – doświadczenia projektowe i użycie narzędzi animacji kultury do rewitalizacji społecznej seniorów należy potraktować szerzej jako pewną perspektywę, która jest przyczynkiem do dalszych analiz i pomiarów.

Według raportu GUS *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 roku*², populacja osób 60+ w kraju to 9 730,1 tys. osób, podczas gdy ludność ogółem wynosi 37 907,7 tys. osób. Seniorzy stanowią więc istotną – i rosnącą – grupę społeczną. Na koniec 2021 r. stanowili 25,7% ludności, podczas gdy w 2005 r. – 17,2%³. Według prognoz GUS, w 2050 r. w Polsce mieszkać będzie 13 700 tys. osób starszych; stanowić będą ponad 40% populacji⁴. W latach 2020-2021 mogło się wydawać, że pandemia zredefiniuje starość w jej wymiarze społecznym – zmieni nawyki, zasady komunikacji międzygeneracyjnej czy rolę społeczną osób starszych. Powszechne było przekonanie, że pandemia COVID-19 zasadniczo zmieniła sytuację społeczną w całej Europie, zaś odbudowa – wzmacnianie więzi społecznych po pandemii – zajmie wiele lat i w wielu wymiarach *nic już nie będzie takie samo*. Konsekwencje pandemii trwają. I tak, ze względu na wymuszoną izolację społeczną, pandemia spowodowała sprywatyzowanie problemów osób starszych i dwa bardzo wyczuwalne zjawiska: przerwanie aktywności społecznych seniorów i zwiększenie sfery samotności oraz wyraźne odczucie tego faktu przez samych zainteresowanych (w tym odkrycie, że telewizja nie zastąpi relacji społecznych)⁵.

Doświadczenie ostatnich kilkunastu miesięcy wskazuje jednak, że COVID był nie w pełni zasadną cezurą, a efekt pandemii przypomina kółka na wodzie. W swojej ostrej fazie pandemia trwała relatywnie zbyt krótko, aby zasadniczo zmienić modele funkcjonowania jednostek, grup społecznych czy też instytucji na różnych

---

¹ Por. R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury we wspólnotach lokalnych. Normy i praxis. Instytucje i ich interesariusze*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9, s. 20-25; R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury i ich potencjały wobec wyzwań lokalnej polityki senioralnej*, w: *Pandemia a seniorzy. Wyzwania – działania – rozwiązania*, Warszawa 2023.

² GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 roku*, Białystok 2022.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ M. Rydzewski, *Uczestnictwo osób starszych w kulturze w kontekście wyzwań związanych z pandemią COVID-19*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).

poziomach. W tym kontekście można założyć, że dostępne badania potwierdzają tę konstatację również w odniesieniu do sytuacji osób starszych⁶.

Analizując warunki społeczne funkcjonowania osób starszych we współczesnej Polsce, warto przywołać klasyczną perspektywę antropologiczną, ukazującą relacje społeczne i strategie akulturacyjne w kontekście intensywnych zmian i umiejętności przystosowania się. Wydaje się, że sytuacja współczesnych seniorów została profetycznie opisana już w latach 30. ubiegłego stulecia przez Margaret Mead i jej propozycja wzorów kultur pre-, ko- i post-figuracywnych najlepiej opisuje ten fenomen.

Seniorzy w Polsce a zmiana

Przyjmując koncepcję M. Mead, obecnie żyjemy w kulturze prefiguracywnej. Jej istotną składową jest gwałtowne tempo zmian cywilizacyjnych i technicznych, a w ślad za nimi – również społecznych i kulturowych. Eufemizmem jest określenie, że przyszłość jest niepredyktywna. W ciągu ostatnich stu lat (pięć pokoleń) w Polsce było kilka *skoków w nowoczesność*: I wojna światowa i odzyskanie niepodległości, trauma II wojny i radykalna zmiana zasad funkcjonowania społeczeństwa trwająca w kolejnych kilkunastu latach powojennych, czy relatywne przyśpieszenie zmian społecznych we wczesnych latach 70. XX wieku. Jednak wyraźną cezurą nowoczesności i inauguracją rozumianej w duchu M. Mead kultury prefiguracywnej był rok 1989 i rewolucyjna zmiana w wielu wymiarach. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej (2004) miało przełomowy charakter i zintensyfikowało procesy przemian społeczno-gospodarczych. Tak szerokie zmiany rzutowały na jakość życia współczesnych seniorów. Przede wszystkim przejawia się to w erozji ich pozycji społecznej – w tym autorytetu, ponieważ doświadczenia z przeszłości nie stanowią swobodnego wzorca życia w przyszłości: są zbyt odległe od codziennego doświadczenia i nieadekwatne. Seniorzy zatem stereotypowo postrzegani są jako niezaradni w działaniu tu i teraz, kwestionujący, albo nie potrafiący, zrozumieć współczesnych wyróżników sukcesu i wartości.

To oczywiście opis *realnych* relacji międzypokoleniowych. Na poziomie deklaracji sytuacja jest nieco inna i wygląda tak, że mamy świadomość roli osób starszych jako pokolenia ważnego dla transmisji kultury. Według badania CBOS z 2012 r.:

- 72% respondentów uważało, że zawdzięczają *coś* swoim dziadkom (w identycznych badaniach z 2000 r. było to 59%);

---

⁶ Por. np. badania ilościowe i jakościowe zrealizowane na zlecenie Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych w 2023 r., w ramach projektu badawczego *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+, w: II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, Raporty TIDI i FGI, Warszawa 2023.

- badani wskazali, że zawdzięczają dziadkom opiekę i wychowanie (65%), poczucie bycia kochanym (64%), znajomość dziejów rodziny i zasady moralne (po 57%)⁷.

We współczesnej gospodarce istotnym momentem granicznym starości w wymiarze społecznym jest relacja między pracą a czasem wolnym. Podstawowym wyróżnikiem starości jest koniec aktywności ekonomicznej. Szok emerytalny jest jednym z krytycznych punktów biografii – oznacza utratę sensu i celu życia, w jakiejś mierze zabezpieczenia ekonomicznego, wreszcie – co nie jest bez znaczenia – nagły nadmiar czasu wolnego. Za typowe role seniorów zwykło uważać się role rodzinne i użytkowników czasu wolnego, które w społeczeństwach przemysłowych wartościowane są nisko – jako niezorientowane na wytwarzanie produktów bądź usług⁸.

To wartościujące spojrzenie ma swoje konsekwencje nawet w programach aktywizujących osoby w wieku senioralnym. W polityce społecznej Unii Europejskiej aktywne starzenie się jest paradygmatem. Według definicji OECD z 1998 r. aktywne starzenie to „zdolność [seniorów] do prowadzenia produktywnego życia w społeczeństwie i gospodarce”⁹. Koncepcja aktywnego starzenia w swej istocie ma charakter normatywny: aktywność jako wartość założona jest a priori, stąd staje się sformułowanym wobec seniorów oczekiwaniem. Dopiero spełnienie tego oczekiwania (*zaktywizowanie się*) pozwala na uzyskanie akceptacji, uznanie społecznej użyteczności i zapewnienie szacunku¹⁰. Słusznie zwraca uwagę na ten aspekt Bartosz Mitkiewicz, wskazując na błąd aksjologiczny polegający na redukcji wartości osoby do sprawności, użyteczności i efektywności jako wyznaczników istnienia. Taki utylitaryzm niejako automatycznie wyklucza i stygmatyzuje osoby starsze czy niesprawne¹¹.

Warto zwrócić uwagę, że jest on charakterystyczny dla dwóch, z trzech opisanych w literaturze przedmiotu, paradygmatów, wyznaczających ścieżki polityk senioralnych realizowanych współcześnie. Paradygmat produktywnego starzenia się zakłada ograniczenie wydatków socjalnych i wydłużanie wieku aktywności zawodowej celem maksymalnego wydłużenia jakości i warunków życia, charakterystycznych dla osób aktywnych zawodowo. Paradygmat aktywnego starzenia się – dominujący w dyskursie – stawia za cel ograniczenie dyskryminacji ze względu na

⁷ CBOS, *Rola dziadków w naszym życiu*, za: P. Landsberg i in. *Po co seniorom kultura? Badania kulturalnych aktywności osób starszych*, Poznań 2012, s. 9.

⁸ A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk*, w: *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, red. A. Zawada, Ł. Tomczyk, Katowice 2013, s. 24-46.

⁹ Za M. Kawińska, *Potrzeby seniorów w obszarze aktywności społecznej*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9, s. 14-20.

¹⁰ S. Słowińska, *Aktywność kulturalna i edukacyjna starszych mężczyzn – obszar nierozpoznany?*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2021, nr 22, s. 62.

¹¹ B. Mitkiewicz, *Poszukiwanie form aktywności i aktywizacji seniorów*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2022, nr 3, s. 117-127.

wiek, zabezpieczenie warunków ekonomicznych i praw społecznych seniorów, monitoring stanu zdrowia i rozwój lokalnych systemów wsparcia. Paradigmat kreatywnego starzenia się kładzie nacisk na odejście od problemów w kierunku potencjałów i zaangażowanie seniorów – w maksymalnym możliwym wymiarze – w jakieś formy aktywności twórczej¹². Jak można zauważyć, po nałożeniu siatki pojęciowej M. Mead, w wymiarze psychospołecznym opisane ścieżki albo próbują odłożyć starzenie się na jak najpóźniej, cofając osoby starsze do okresu produktywnej dorosłości (produktywne starzenie się), albo oferują sposoby na podniesienie relatywnej rangi osób starszych poprzez wskazywanie potencjalnych, nowych ról (kreatywne starzenie się), bądź proponują łagodzenie napięć związanych z szokiem emerytalnym i konsekwencjami społecznymi starości (paradygmat aktywnego starzenia się).

Prefiguratywność kultury konstruuje zatem, traktowane jako *oczywiste oczywistości*, warunki funkcjonowania społecznego seniorów w bardzo konkretnych wymiarach, przede wszystkim poprzez:

- obniżenie znaczenia społecznego i prestiżu każdej konkretnej jednostki w momencie zakończenia kariery zawodowej;
- relatywne obniżenie standardu życia w związku z zamianą wynagrodzenia na emeryturę;
- właściwie natychmiastowe odcięcie od możliwości podejmowania istotnych decyzji – ważnym elementem kultury prefiguratywnej jest zanik autorytetu osób starszych jako wyniku doświadczenia życiowego, co w praktyce oznacza nagłe poczucie swoistej nieważności;
- samotność – osoby pozbawione elementu ważności, możliwości realnego oddziaływania, są zdane na *łaskę* zainteresowania swoich dzieci i wnuków, same mają ograniczone możliwości inicjowania kontaktów międzyludzkich poza rodziną i grupą rówieśników.

Wszystkie opisane wyżej elementy składające się na swoiste odrzucenie, zgodnie z istniejącym mechanizmem funkcjonowania społeczeństwa, współdziałają synergicznie z mechanizmami biologicznymi (zmniejszenie aktywności, problemy zdrowotne bez nadziei na substytucję i bez możliwości przywrócenia stanu poprzedniego), zaburzając poczucie bezpieczeństwa i wzmacniając poczucie izolacji i wykluczenia.

Ucieczka od samotności

W literaturze przedmiotu opisane są standardowe reakcje seniorów na taki stan rzeczy, rozpięte między ageizmem i nieakceptowaniem swojej starości – swoistym trwaniem w młodości, poprzez różne rodzaje aktywności własnych (zaangażowanie

---

¹² A. Klimczuk, dz.cyt.

w życie rodzinne, rekreacja, społecznikostwo), aż po wycofanie się, wzmocnione autoprzekonaniami o byciu zbędnym, ciężarem itp.¹³

Za ilustrację powyższego opisu mogą posłużyć cytowane przez Michała Mękarskiego wypowiedzi seniorów, uzyskane w badaniach jakościowych w 2012 r. w ramach projektu UAM *Po co seniorom kultura?* „Każdy ma tyle lat, na ile się czuje”; „starość to nie wiek, tylko stan ducha”; [starość zaczyna się] „gdy wszyscy człowieka opuszczają”, „kiedy przestaje się chcieć coś robić”, „kiedy człowiek uważa, że wszystko się skończyło”; [starość to] „moment, w którym człowiekowi nic się nie chce i przestaje być aktywny” oraz „mam 78 lat i czuję się młody”¹⁴.

Samotność, którą wymieniliśmy jako ostatni z istotnych elementów konstytuowania sytuacji osób starszych w społeczeństwie, jest dość widoczna w badaniach *Jakość życia osób starszych*, przeprowadzonych przez GUS w 2018 r.¹⁵ W wieku senioralnym kontakty towarzyskie ulegają atrofii: jedynie 6,7% seniorów spotykało się z osobami spoza rodziny regularnie – kilka razy w tygodniu; 28,2% co najmniej raz w miesiącu. Pozostali kilka razy w roku lub rzadziej, zaś aż 32,7% badanych deklaroowało, że kontakty takie w ogóle nie miały miejsca. Ponad 60% respondentów – osób w wieku powyżej 65 lat – w zasadzie nie prowadziło życia towarzyskiego, zaś prawie 1/3 seniorów w ogóle nie odnotowała relacji z osobami spoza rodziny. Z tych samych badań wynika, że ok. 14% osób starszych nigdy nie odwiedzało znajomych i nie zapraszało nikogo do siebie. GUS szacuje przy tym, że w grupie osób 65+ odsetek osób wyizolowanych społecznie wynosi 9,8%; w grupie 75+ nawet ponad 14%. Osoby te często pozostają w kompletnej izolacji, żyją samotnie w swoich mieszkaniach¹⁶.

Analizując potrzeby seniorów, znajdujemy w literaturze przedmiotu obserwacje o stopniowym zanikaniu (zmniejszaniu się rangi) potrzeb aspiracyjnych na rzecz związanych z bezpieczeństwem i akceptacją. Aspiracyjne zakorzenione są w dotychczasowej aktywności zawodowej i do pewnego stopnia mają charakter prestiżowy. Z wiekiem są one stopniowo wypierane przez potrzeby psychospołeczne związane z osobowym bezpieczeństwem – akceptacji, przynależności i miłości¹⁷.

W gerontologii funkcjonuje szereg katalogów potrzeb osób starszych – można w nich odnaleźć klasyczną piramidę Masłowa. Pomińmy tu potrzeby z niższych pięter piramidy (ochrona zdrowia, zabezpieczenie materialne itp.), skupiając się na kwestiach psychospołecznych. Najczęściej w literaturze pojawiają się:

---

¹³ B. Mitkiewicz, dz. cyt.

¹⁴ M. Mękarski, *Jak nas widzisz? Jak widzimy siebie? Aktywni seniorzy o sobie i swoim wizerunku*, „Studia kulturoznawcze” 2013, nr 2, s. 131-148.

¹⁵ GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce*, Warszawa 2020.

¹⁶ M. Rydzewski, dz. cyt.

¹⁷ M. Kawińska, *Potrzeby seniorów...*, dz. cyt.

- potrzeba wykonywania działań użytecznych społecznie – co prowokuje pytanie o sygnalizowany wyżej błąd aksjologiczny;
- potrzeba społecznej akceptacji – uznania za część społeczeństwa, społeczności i grupy – z przypisaną, nieredukowalną rolą;
- potrzeba przynależności, rozumiana jako pochodna intensywności kontaktów międzyludzkich, stopień osamotnienia, układ stosunków i miejsce seniora w rodzinie;
- potrzeba utrzymywania relacji towarzyskich;
- potrzeba uznania jako jednostki ludzkiej, w tym uznania dokonań i akceptacji autoekspresji¹⁸.

W wydanym w 2019 r. przez Centrum Praktyk Edukacyjnych w Poznaniu poradniku *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury* skatalogowano i opisano potrzeby osób starszych w kontekście uczestnictwa w kulturze. Zestaw jest podobny do sformułowanego wyżej, ale nieidentyczny i obejmuje:

- potrzebę bliskości/przeciwdziałania osamotnieniu,
- potrzebę włączania/przywracania do wspólnoty,
- potrzebę współtworzenia i bycia docenionym,
- potrzebę towarzyskości,
- potrzebę utrzymywania relacji międzypokoleniowych¹⁹.

Powyższy zestaw potrzeb został dobrze zaznaczony w realizowanym w końcowej fazie pandemii projekcie badawczym *Łagodzenie skutków pandemii...* Na bazie badań *ex ante* ilościowych i jakościowych oraz ekspertyz, opracowanych na przełomie lat 2021/2022 w ramach projektu, powstał dokument *Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*²⁰, który obejmował również propozycje działań z użyciem narzędzi animacji kultury, odnoszących się wprost do katalogu potrzeb seniorów. W badaniach jakościowych zrealizowanych *ex post* na grupie 62 seniorów z gmin objętych projektem, zadano m.in. pytania dotyczące obszarów towarzyskości (możliwości zaistnienia w grupie seniorów), współdecydowania (możliwości wpływania na aktywności, decydowania w czym się uczestniczy, a w czym nie oraz modyfikowania założeń wspólnie z animatorami), międzypokoleniowości, sprawczości (np. możliwości niesienia pomocy innym) i potrzeby bycia zauważonym.

Z poprojektowego raportu z badania jakościowego wynika, że wszystkie te obszary zostały zaspokojone dzięki zrealizowanym w projekcie działaniom

¹⁸ Zob. M. Kawińska, *Potrzeby seniorów...*, dz. cyt.; M. Kawińska, *Aktywność społeczna seniorów – oczekiwania, możliwości, wyzwania*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).

¹⁹ M. Rydzewski, dz. cyt.

²⁰ *Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).

animacyjnym: dodatkowo działania te zostały zauważone przez samych beneficjentów pomocy i miały dla nich duże znaczenie emocjonalne²¹.

Niezależnie od postaw i odnalezienia się w świecie konkretnych indywidualnych osób starszych, przytoczone katalogi potrzeb wspólnych dla całej populacji seniorów stanowić powinny podstawę wyjściową do konstruowania programów działań w obrębie szeroko rozumianej polityki senioralnej.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że uczestnictwo w kulturze jest formą aktywności, zaspokajającą potrzeby emocjonalne i psychospołeczne, co niekoniecznie dostrzegane jest przez samych zainteresowanych. Dobrze uwidaczniają to wspomniane wyżej badania ilościowe UAM z 2012 r., zrealizowane na grupie ponad 500 seniorów – uczestników wydarzeń kulturalnych (wybrano trzy kategorie wydarzeń: filharmiczne, plenerowe/masowe i organizowane przez dom kultury – badanie zrealizowano w Gorzowie Wlkp., Słupsku i Zamościu)²². Z kafeterii odpowiedzi najczęściej wybierano (62,7%) po prostu przyjemne spędzanie czasu. Jak wskazali autorzy raportu, istotą może być pewna odświętność wydarzenia kulturalnego, stanowiącego czas szczególny, zawieszony poza codziennością. Na drugim miejscu (39,8%) badani wskazali zainteresowanie daną dziedziną kultury, a zatem pewną aspirację do bycia niewykluczonym uczestnikiem obiegu kultury. Trzecią pozycję zajmowały potrzeby towarzyskie (37,9% – dla towarzystwa, spotkania z rodziną i znajomymi). Dopiero na czwartym miejscu (27,8%) znalazła się odpowiedź, iż uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych to sposób na aktywny tryb życia²³.

Można z dużą pewnością przyjąć, że aktywność w obrębie kultury jest niezbywalnym elementem pozwalającym na zaspokojenie nazwanych wyżej potrzeb społecznych i emocjonalnych seniorów. Raport UAM pokazuje jednak, że wartość uczestnictwa w kulturze, jako sposobu na zaspokojenie potrzeb społecznych przez samych seniorów, nie jest specjalnie dostrzegana. Dodatkowego uzasadnienia dostarczają dane GUS, z których wprost wynika, że aktywne i świadome uczestnictwo w kulturze dotyczy stosunkowo niewielkiej grupy seniorów.

Uczestnictwo w kulturze: bierność vs. aktywność

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że uczestnictwo w kulturze może oznaczać różne aktywności i mieć wiele wymiarów – rozpięte jest bowiem na co najmniej dwóch wektorach:

---

²¹ IPISS, *II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, Raport TIDI.

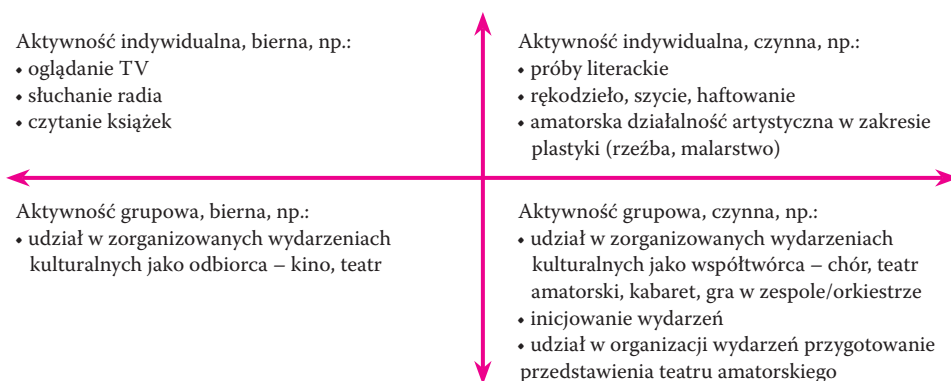
²² P. Landsberg i in., dz. cyt.

²³ Tamże, s. 40-42.

- aktywność indywidualna, *samotnicza* vs. aktywność grupowa (udział w zorganizowanym życiu kulturalnym, wydarzenia kulturalne jako pretekst do spotkań towarzyskich);
- aktywność bierna (odbiorca) vs. wejście w rolę twórcy lub współtwórcy.

Próbując skatalogować różne formy aktywności kulturalnej w obrębie powyższych wektorów, mamy zatem typy aktywności przedstawione na ryc. 1.

Ryc. 1. Wektory uczestnictwa w kulturze

Źródło: Opracowanie własne.

Poszczególne wektory przenikają się przy tym i trudno uchwycić precyzyjną granicę: niewątpliwie różny jest status osoby podejmującej próby literackie w zaciszu domowym, a innej osoby uczestniczącej w zorganizowanym amatorskim życiu literackim (np. w klubie dyskusyjnym czy zajęciach zorganizowanych w instytucji kultury).

Brak jest niestety całościowych badań ilościowych dotyczących sytuacji czy jakości życia osób starszych – w podobnej skali jak badania GUS – zrealizowanych po pandemii. Czas od oficjalnego uchylenia stanu zagrożenia epidemiologicznego po pandemię COVID-19 (nastąpiło to 1 lipca 2023 r.) jest zbyt krótki, aby dokonać pogłębionych pomiarów i analiz. Jak już jednak sygnalizowaliśmy wyżej, nie ma to dużego znaczenia: z dostępnych danych, na przykład z badań ilościowych i jakościowych zrealizowanych na początku 2023 r. w ramach projektu *Łagodzenie skutków pandemii...*²⁴, wynika, że jakkolwiek sama pandemia wywołała duże skutki w jakości życia osób starszych – począwszy od problemu z dostępem do podstawowych usług medycznych i opiekuńczych, poprzez ograniczenie kontaktów interpersonalnych czy wręcz wycofanie z życia towarzyskiego, aż po różnego rodzaju efekty psychofizyczne, lęki itp. – to zmiany te były krótkotrwałe i nie rzutowały w dłuższej perspektywie na aktywność indywidualną i zbiorową osób starszych. Zrealizowane przed

²⁴ IPISS, Raporty TIDI i FGI, dz. cyt.

pandemią badania GUS (*Jakość życia osób starszych w Polsce* oraz *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 r.* – oba raporty opublikowane w 2020 r.) mają zatem wciąż wartość poznawczą w kontekście partycypacji osób starszych w obszarze kultury. I tak, pierwszy wniosek z badań GUS to znacząca przewaga aktywności o charakterze pasywnym i zindywidualizowanym jednocześnie. Najbardziej powszechne jest oglądanie telewizji (ponad 98% osób), słuchanie radia (83%) i czytanie książek (54%)²⁵. Mamy zatem obraz aktywności wzmacniających *de facto* izolację społeczną tej grupy.

Ponad 45% osób 65+ ogląda TV więcej niż cztery godziny dziennie²⁶. Telewizja stanowi więc podstawowy, najbardziej powszechny *produkt kulturalny* osób starszych. Respondenci GUS przeważnie uważali, że TV jest najbardziej uniwersalnym kanałem dostępu do kultury i społeczeństwa i może z powodzeniem zastąpić wiele innych form aktywności kulturalnej (słuchanie radia, chodzenie do kina, czytelnictwo gazet i magazynów). Osoby starsze są na swój sposób *ofiarami* telewizji: ramówka stacji porządkuje im życie codzienne i daje poczucie osadzenia w świecie²⁷.

Z przeprowadzonego badania wynika, że jako stosunkowo popularne formy czynnego uczestnictwa w kulturze wskazano kino (30,2%), zwiedzanie zabytków (27%), muzeów i wystaw (19,1%), koncerty (17,8%) i teatr (15,7%)²⁸. Jednocześnie jednak szczegółowe badania realnej aktywności kulturalnej osób starszych pokazały, że częste (przynajmniej raz na 2-3 miesiące) uczestnictwo w przedstawieniu teatralnym lub koncercie dotyczyło zaledwie 5,7% badanych, podczas gdy aż 78,6% zadeklarowało, że nigdy lub prawie nigdy nie bierze w nich udziału. Podobnie z muzeami i wystawami sztuki – częsty udział dotyczy 3,4% badanych, brak realnego uczestnictwa – 78,7%²⁹.

W innych pomiarach przedstawione zostały aktywności innego typu, tj. czynne, indywidualne i grupowe uczestnictwo seniorów w kołach, sekcjach, klubach działających w obrębie domów, centrów i ośrodków kultury³⁰. Seniorzy są nadreprezentowani w tego typu zorganizowanych aktywnościach: w 2021 r. stanowili 33,8% uczestników różnego rodzaju kół i sekcji, podczas gdy stanowią nieco ponad 25% ludności kraju. W liczbach bezwzględnych: różne sekcje i koła odnotowały 386 351 uczestników, a osoby powyżej 60 roku życia to grupa 130 701 uczestników. Jednakże, afiliowane przy domach i centrach kultury, kluby seniora i uniwersytety trzeciego wieku – a więc działania wprost dedykowane osobom w wieku

²⁵ GUS, *Jakość życia...*, dz. cyt.; omówienie: M. Rydzewski, dz. cyt.

²⁶ GUS, *Jakość życia...*, dz. cyt.

²⁷ M. Rydzewski, dz. cyt.

²⁸ GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 roku*, Warszawa–Kraków 2020.

²⁹ Tamże.

³⁰ GUS wyróżnił sekcje: plastyczno-techniczne, taneczne, muzyczne, informatyczne, fotograficzne i filmowe, teatralne, turystyczne i sportowo-rekreacyjne, DKF-y, literackie, a także umieścił w tej samej kategorii afiliowane przy domach, centrach i ośrodkach kultury kluby seniora i uniwersytety trzeciego wieku. Zob. s. 62.

senioralnym – znacząco zaburzają ten obraz: po ich odjęciu okazuje się, że w pozostałych działaniach zorganizowanych uczestniczy łącznie 295 846 osób, z czego 44 563 to seniorzy (15%)³¹. W rzeczywistości zatem, mimo że osoby starsze stanowią znaczną część adresatów działań lokalnych instytucji kultury, nie można powiedzieć, że jest to forma aktywności istotna dla traktowanej całościowo populacji seniorów. Wspomniana wyżej grupa 130,7 tys. osób uczestniczących w aktywnościach zorganizowanych przez instytucje kultury to zaledwie 1,3% osób w wieku 60+! Podobne wnioski płyną z uchwyconej w tych samych badaniach GUS liczbie uczestników grup artystycznych³², prowadzonych przez instytucje kultury: w 2021 r. aktywny w nich udział deklarowało 226 927 osób, z czego 47 658 (21%) stanowili seniorzy. niespełna 50 tys. osób w ponad 9 mln populacji to mniej niż 0,5%.

Warto zwrócić uwagę na aspekt płci, która co do zasady nie odgrywa istotnej roli jako czynnik różnicujący sposób spędzania wolnego czasu i udział w kulturze. Również w ramach *Łagodzenia skutków pandemii...* nie stwierdzono istotnych różnic determinowanych płcią³³ – z jednym istotnym wyjątkiem: to przede wszystkim kobiety są odbiorcami zinstytucjonalizowanych form aktywności kulturalnej, czyli odbiorcami oferty domów kultury, uniwersytetów trzeciego wieku czy projektów takich jak *Łagodzenie skutków pandemii*. Sylwia Słowińska wręcz formułuje wniosek, iż seniorzy stanowią kategorię *etatowych odbiorców oferty kulturalnej*, a w konsekwencji mężczyźni stają się *niewidzialni* w badaniach, zaś kulturalne doświadczenia starszych kobiet traktowane są jako kulturalne doświadczenia seniorów po prostu³⁴. Dane GUS potwierdzają tę tezę: 84% słuchaczek uniwersytetów trzeciego wieku, przebadanych w 2018 r., stanowiły kobiety³⁵. W tym samym roku udział kobiet w zbiorowości seniorów wynosił nieco powyżej 58%. Doświadczenie projektu *Łagodzenie skutków pandemii...* było bardzo podobne – mężczyźni pojawiali się w działaniach projektowych jedynie sporadycznie. Szukając przyczyn tego stanu rzeczy, S. Słowińska zwraca jednak uwagę, że mężczyźni nie są bierni: są aktywni inaczej niż kobiety, skupiają się w sposób nieformalny i nie oczekują zorganizowanej ingerencji w ich życie³⁶. To ważna konstatacja z punktu widzenia opracowywania działań angażujących środowisko seniorów.

---

³¹ Tamże.

³² Wyróżniono grupy teatralne, muzyczno-instrumentalne, wokalne i chóry, folklorystyczne i taneczne. Zob. s. 63.

³³ S. Słowińska, dz. cyt.; M. Kawińska, *Aktywność społeczna seniorów*, dz. cyt.

³⁴ S. Słowińska, dz. cyt., s. 66-67.

³⁵ GUS, *Uczestnictwo ludności...*, dz. cyt.

³⁶ S. Słowińska, dz. cyt., s. 78.

Uczestnictwo w kulturze: pułapka aktywności, pułapka separacji

Uczestnictwo w kulturze wydaje się być antidotum na problem wykluczenia społecznego seniorów. Takie założenie przyświecało, wypracowanemu w 2022 r. w ramach wspomnianego już projektu *Łagodzenie skutków pandemii...*, dokumentowi zatytułowanemu *Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*:

Istotą lokalnego projektu niwelowania w wymiarze społecznym skutków pandemii u osób starszych wydaje się być w miarę holistyczny system wychodzący naprzeciw indywidualnie zdiagnozowanym potrzebom seniorów i punktowe wsparcie seniorów w powrocie do aktywnych relacji społecznych. Osią działań z zakresu kultury powinno być wykorzystanie narzędzi animacji kultury do rewitalizacji relacji społecznych; zaś ich istotą jest wykreowanie oddolnych inicjatyw kulturalnych, angażujących seniorów, pozwalających na identyfikację liderów społeczności, budujących relacje grupowe – również międzypokoleniowe – i odpowiadających na zindywidualizowane, wyspecyfikowane w trakcie działań potrzeby. Owo wyspecyfikowanie zapewnia właśnie partycypacyjny i oddolny model konstruowania konkretnych działań³⁷.

Z przytoczonych wyżej danych na temat skali faktycznej aktywności kulturalnej osób starszych wynika jednak dość istotny wniosek odnośnie do realizacji różnego rodzaju projektów aktywizacyjnych dla seniorów za pomocą narzędziownika animacji kultury czy edukacji kulturalnej – wszystkie tego typu działania dotyczą bezpośrednio stosunkowo wąskiej grupy aktywnych seniorów. Dokładnie taka sama sytuacja miała miejsce w *Łagodzeniu skutków pandemii...*, gdzie większość bezpośrednich beneficjentów wywodziła się z grup osób już relatywnie aktywnych (choć zdarzały się wyjątki od tej zasady i udział w działaniach projektowych był pierwszym doświadczeniem wyjścia poza krąg rodzinny dla kilku senierek zaangażowanych w działania projektowe). Projekty kulturalne i społeczne zapewne nader często wpadają w pułapkę *aktywizacji aktywnych* już na poziomie rekrutacji. Istotą programów lokalnych na rzecz seniorów może być zatem znalezienie narzędzi nie tyle aktywizacji, co zaspokojenia potrzeb afiliacji, miłości i sprawczości u osób starszych, niezależnie od stopnia ich aktywności.

Realizując w trzech mazowieckich gminach projekt *Łagodzenie skutków pandemii...*, który w założeniu miał wesprzeć, za pomocą różnych narzędzi polityki społecznej oraz animacji kultury, rewitalizację społeczną seniorów w późnej fazie pandemii i po jej zakończeniu, uniknięcie pułapki aktywizacji aktywnych upatrywano właśnie w zbudowaniu w miarę holistycznego systemu, w który włączone są

---

³⁷ *Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, dz. cyt., s. 14.

synergicznie współpracujące ze sobą instytucje i organizacje gminne. Niewątpliwie istotne okazało się zaangażowanie w działania projektowe ośrodków pomocy społecznej, niejako wyspecjalizowanych we włączaniu w działania osób biernych i wykluczonych³⁸. Kluczowy element wyróżniający projektu – integracja działań różnych instytucji gminnych – w założeniu miał umożliwić dotarcie do beneficjentów poza grupą osób aktywnych i już biorących udział w ofercie, np. OSiR czy domu kultury³⁹. Kwestia ta została poddana ewaluacji w ramach badań *ex post* projektu: respondenci zgodnie twierdzili, że działania projektowe były niestandardowe i wymagające wyjścia poza przyjęte ramy instytucji. Jako przykłady wskazano pracowników ośrodków pomocy społecznej, którzy w projekcie wykraczali daleko poza swój codzienny zakres obowiązków i schemat działań, musieli dostosowywać się do dynamiki działań aktywizujących⁴⁰.

Drugim istotnym aspektem działań zaplanowanych i zrealizowanych w ramach *Łagodzenia skutków pandemii...* było przekonanie o konieczności odejścia od paradygmatu *projektu dla* na rzecz konieczności pobudzenia sprawczości i kreatywności samych seniorów. Cel ten zespoły projektowe w poszczególnych gminach, w skład których wchodziłi przedstawiciele służb publicznych (ośrodki pomocy społecznej, sportu i rekreacji, samorządowe instytucje kultury) i lokalnych organizacji pozarządowych, próbowały osiągnąć włączając beneficjentów projektu w konsultacje lub proponowanie aktywności. W przypadku działań w obszarze kultury położono nacisk na pewną oddolność: zbudowanie konstrukcji, w ramach której przynajmniej część działań opartych będzie na inicjatywach zgłoszonych (w idealnym przypadku – zaprojektowanych) przez samych zainteresowanych. Idea wyniesiona była wprost z doświadczeń programów Narodowego Centrum Kultury, takich jak Dom Kultury⁴¹. Oprócz aspektu zabezpieczenia potrzeb sprawczości, bycia wysłuchanym itp. niezwykle istotne było uniknięcie drugiej pułapki przy tworzeniu działań kulturalnych dla seniorów: separacji i realizacji działań dla zamkniętej grupy.

Problem podszytej dobrymi intencjami (projekt kulturalny *dla*) separacji osób starszych jest zauważany w literaturze od lat – wybrzmiał m.in. w cytowanych wyżej badaniach UAM z 2012 r.⁴² Jako remedium na wtórną separację wskazuje się na ogół dwa elementy: realizację działań międzypokoleniowych (i takie próby również podejmowane były w ramach *Łagodzenia skutków pandemii...*), w tym współdziałanie instytucji zajmujących się osobami starszymi ze szkołami itp., lub – wychodzące

---

³⁸ R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury i ich potencjały...*, dz. cyt.

³⁹ A. Sowa-Kofta, *Współpraca instytucji lokalnych w prowadzeniu działań na rzecz seniorów. Przykład gmin Województwa Mazowieckiego*, „Polityka Społeczna” 2023, nr 1, s. 21-26; R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury i ich potencjały...*, dz. cyt.

⁴⁰ R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury i ich potencjały...*, dz. cyt.

⁴¹ M. Rydzewski, dz. cyt.

⁴² A. Gojlik, *Razem czy osobno? Separacja i integracja seniorów w kulturze*, „Studia kulturoznawcze” 2013, nr 2, s. 149-163.

z ducha ustawy o dostępności z 2019 r.⁴³ i idei uniwersalnego projektowania⁴⁴ – tworzenie wydarzeń dostępnych, otwartych dla wszystkich.

Tutaj otwiera się pole do uznania nowoczesnie rozumianej animacji kultury jako ważnego narzędzia, które może być wykorzystywane w integracji społecznej seniorów. Animację kultury najczęściej pojmuje się jako wkroczenie w przestrzeń publiczną poprzez konkretne działania mobilizujące jednostki do podjęcia aktywności grupowej. Animacja z założenia inspiruje więc wszelkie działania oddolne, niezależne od struktur formalnych, chociaż uważnie obserwowane i wspierane przez te struktury. Stanowi zatem formę zagospodarowania przestrzeni pomiędzy prywatnością a strukturami formalnymi (*między państwem a rodziną*)⁴⁵. Pierwszą z cech animacji kultury jest pobudzanie aktywności społecznej na rzecz zagospodarowywania przestrzeni publicznej⁴⁶. Drugą cechą jest inkluzywność działań, zmierzająca do integracji wspólnoty i budowania lokalnego kapitału społecznego. Animacja nie jest narzędziem rehabilitacji indywidualnej – jest narzędziem kreowania kultury stymulującej do uczestnictwa i partycypacji, co więcej: zacięra podział na odbiorców i twórców⁴⁷.

Właśnie ten potencjał animacji przesądził o włączeniu aktywności kulturalnych w działania projektowe w *Łagodzeniu skutków pandemii...* i włączeniu instytucji kultury w sieciowe zarządzanie projektem na poziomie lokalnym.

Ku budowie lokalnych systemów wsparcia

Jak już pisaliśmy wyżej, *Łagodzenie skutków pandemii...* było próbą zdefiniowania potrzeb osób starszych z jednej strony, z drugiej zaś zbudowania propozycji całościowego systemu wsparcia takich osób w środowisku lokalnym, ograniczonym terytorialnie do jednej gminy. Dzięki takim założeniom, w ramach projektu można było pokusić się o zaproponowanie gotowego modelu gminnej polityki senioralnej do zastosowania przez władarzy jednostek samorządu terytorialnego w całej Polsce. Z drugiej strony skala projektu pozwalała na pracę ze stosunkowo nieliczną grupą ostatecznych beneficjentów i testowanie rozwiązań.

---

⁴³ Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz. U. 2019 poz. 1696).

⁴⁴ Uniwersalne projektowanie oznacza projektowanie produktów, środowiska, programów i usług w taki sposób, by były użyteczne dla wszystkich, w możliwie największym stopniu, bez potrzeby adaptacji lub specjalistycznego projektowania (Artykuł 2 Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku 13 grudnia 2006 r.).

⁴⁵ R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury we wspólnotach lokalnych*, dz. cyt.

⁴⁶ E. Bobrowska, *Animacja jako budowanie demokracji w kulturze*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2019, nr 20, s. 332.

⁴⁷ U. Lewartowicz, *Animacja społeczno-kulturalna jako metoda przeciwdziałania wykluczeniu z kultury*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2018, vol. XXXI, s. 200.

Z perspektywy czasu można zauważyć, że pewne założenia przyjęliśmy *a priori*, konceptualizując działania projektowe w obowiązujących aksjologiach budowania polityk senioralnych. Projekt był więc osadzony między opisanym wyżej paradygmatem aktywnego i kreatywnego starzenia się – z przewagą narzędzi z zakresu aktywnego starzenia. Takie założenia miały swoje konsekwencje w obrębie proponowanych działań kulturalnych i międzypokoleniowych:

- po pierwsze, działania te miały zawsze charakter aktywizujący i wspólnotowy – a więc wypełniłyśmy dolne pola ze schematu *Wektory uczestnictwa w kulturze*;
- po drugie, działania miały na celu pobudzenie aktywności własnej – a zatem całość wysiłków projektowych kładła nacisk na prawe pola schematu.

Projekt – w części kulturalnej – obarczony był dwoma ryzykami działań aktywizacyjnych w obszarze kultury, z którymi borykają się np. samorządowe instytucje kultury czy organizacje pozarządowe: zasadniczą przewagą senierek i zebraniem przede wszystkim osób stosunkowo aktywnych (w tym przypadku istotną rolę pełnili realizatorzy projektu z ośrodków pomocy społecznej, którzy włączali w działania grupy osoby wykluczone społecznie, niemniej większość uczestników to beneficjenci już wcześniej widoczni w obrębie kół gospodyń wiejskich, uniwersytetów trzeciego wieku czy domów kultury).

Projekt potwierdził zasadność wykorzystania narzędzi animacji kultury do prowadzenia skutecznej polityki senioralnej. Nasuwa się jednak wniosek, że projekty senioralne na poziomie gminy powinny nie tyle przesuwać osoby do pożądaných *a priori* pól aktywności, co poszukać narzędzi zaopiekowania osób funkcjonujących we wszystkich polach schematu *Wektory uczestnictwa w kulturze*. Schemat ten bowiem nie powinien być powodem wartościowania postaw indywidualnych seniorów, lecz budowania polityk, które obejmą osoby funkcjonujące (dobrze się czujące) we wszystkich obszarach.

Wydaje się zatem, że oprócz badania sytuacji życiowej i rozeznania potrzeb seniorów kolejne narzędzia badawcze powinny pozwolić nam pomóc opisać elementy stylu życia – w szczególności wzory konsumpcyjne, potrzeby kulturalne, sposoby zagospodarowywania czasu, aspiracje⁴⁸. W badaniach jakościowych *ex post* projektu *Łagodzenie skutków pandemii...* padły pytania odnoszące się do nadania rangi potrzebom społecznym:

Co z perspektywy udziału w projekcie okazało się z Pana/Pani perspektywy szczególnie ważne? Chodzi w szczególności o:

- *możliwość zaistnienia w grupie seniorów i uczestniczenia w proponowanych aktywnościach [towarzystwo]*

⁴⁸ Szerzej na ten temat I. Oliwińska, *Style życia współczesnych Polaków*, w: *To idzie starość – polityka społeczna a przygotowanie do starzenia się ludności Polski*, Warszawa 2008, s. 47-71.

- *możliwość wpływania na aktywności, decydowania w czym się uczestniczy, a w czym nie, oraz modyfikowania założeń wspólnie z animatorami [współdecydowanie]*
- *możliwość uczestniczenia w zajęciach z udziałem osób młodych lub dzieci [międzypokoleniowość]*
- *możliwość niesienia pomocy innym [sprawczość]*
- *możliwość spojrzenia na swoją aktywność całościowo i uzyskanie pomocy w tych obszarach, gdzie faktycznie czuję/am, że jest ona potrzebna [potrzeba bycia zauważonym]⁴⁹.*

Badania obejmowały jednak tylko grupę bezpośrednich uczestników projektu – łącznie przeprowadzono 75 wywiadów pogłębionych, w tym 62 z seniorami, a 13 – z asystentami osobistymi osób niesamodzielnych i przedstawicielami grup wsparcia⁵⁰. Efektem badania była jednak bardziej ocena ważności i jakości udziału w projekcie, dlatego uzyskane odpowiedzi nie pozwalają na wyciągnięcie istotniejszych wniosków⁵¹. Pożądane jest zatem, aby to samo pytanie rozwinąć do wydarzeń kulturalnych w ogóle (tych, w których biorą udział seniorzy), i aby objąć badaniem szerszą grupę osób.

Drugi ważny element to pytanie aspiracyjne, autopozycjonujące seniora w obrębie schematu wektorów uczestnictwa w kulturze – w jakiej roli w wydarzeniach kulturalnych, które są organizowane w Pana/Pani lokalnej społeczności chciałby Pan/Pani występować:

- Jako *odbiorca* – po prostu korzystać z oferty (oglądać, słuchać).
- Jako *aktywny uczestnik* – móc brać aktywny udział w wydarzeniu, być widocznym/ą.
- Jako *uczestnik z inicjatywą* – móc wpływać na kształt wydarzenia, być wysłuchanym/ą, aby program wydarzeń (dobór artystów, rodzaj wydarzeń, sposób zapewnienia dostępności) był konsultowany z seniorami.
- Jako *współtwórca* – być odpowiedzialnym/ą za elementy wydarzenia, móc wziąć udział w ich zaplanowaniu lub przygotowaniu; współdecydować o jakości wydarzenia.

Pytania, osadzone w kontekście sposobów organizacji wolnego czasu, aktywności towarzyskiej, aktywności społecznej, aspiracji kulturalnych, czy częstotliwości i jakości kontaktów międzyludzkich, mogą być dobrym wstępem do budowy – na podstawie doświadczeń *Łagodzenia skutków pandemii...* – lokalnego systemu wsparcia seniorów, będącego nie tylko hubem wymiany informacji i działań między instytucjami, ale również systemem wychodzącym poza paradygmat aktywizacyjny w kierunku nowego paradygmatu: partycypacyjnego, zakładającego dialogiczność i współdziałanie koncepcyjny seniorów w działaniach na ich rzecz. Wydaje się, że to

⁴⁹ IPiSS, *II fala badań projektu...*, Raport TIDI, dz. cyt.: narzędzia badawcze, kwestionariusz TIDI.

⁵⁰ Tamże, s. 8.

⁵¹ Tamże, s. 61-62.

może być głównym, wstępnym wnioskiem z kulturowej części projektu – pytanie, czy wniosek ten da się potwierdzić albo sfalsyfikować kolejnymi pomiarami. Niezależnie od odpowiedzi należy podkreślić, że przyczynią się one do budowania kolejnych holistycznych mechanizmów wsparcia z poszanowaniem indywidualności i zdiagnozowanymi potrzebami seniorów.

Bibliografia

- Bobrowska E., *Animacja jako budowanie demokracji w kulturze*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2019, nr 20.
- Gojlik A., *Razem czy osobno? Separacja i integracja seniorów w kulturze*, „Studia kulturoznawcze” 2013, nr 2.
- GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce*, Warszawa 2020.
- GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 roku*, Białystok 2022.
- GUS, *Uczestnictwo ludności w kulturze w 2019 roku*, Warszawa–Kraków 2020.
- GUS, *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce w 2018 roku*, Gdańsk 2019.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” – Raport TIDI*, Warszawa 2023.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” – Raport FGI*, Warszawa 2023.
- Kawińska M., *Aktywność społeczna seniorów – oczekiwania, możliwości, wyzwania*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).
- Kawińska M., *Potrzeby seniorów w obszarze aktywności społecznej*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.
- Klimczuk A., *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk*, w: *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)* red. Zawada A., Tomczyk Ł., Katowice 2013.
- Landsberg P., Poprawski M., Kieliszewski P., MękarSKI M., Gojlik A., Kuchta J., Brodniewicz M., Sójka J., *Po co seniorom kultura? Badania kulturalnych aktywności osób starszych*, Poznań 2012.
- Lewartowicz U., *Animacja społeczno-kulturalna jako metoda przeciwdziałania wykluczeniu z kultury*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 2018, vol. XXXI.
- MękarSKI M., *Jak nas widzą? Jak widzimy siebie? Aktywni seniorzy o sobie i swoim wizerunku*, „Studia kulturoznawcze” 2013, nr 2.
- Mitkiewicz B., *Poszukiwanie form aktywności i aktywizacji seniorów*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2022, nr 3.
- Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).
- Oliwińska I., *Style życia współczesnych Polaków*, w: *To idzie starość – polityka społeczna a przygotowanie do starzenia się ludności Polski*, Warszawa 2008.
- Rydzewski M., *Uczestnictwo osób starszych w kulturze w kontekście wyzwań związanych z pandemią COVID-19*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp 9.10.2023).
- Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury. Użyteczny poradnik*, Poznań 2019.
- Słowińska S., *Aktywność kulturalna i edukacyjna starszych mężczyzn – obszar nierozpoznany?*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2021, nr 22.
- Sowa-Kofta A., *Współpraca instytucji lokalnych w prowadzeniu działań na rzecz seniorów. Przykład gmin Województwa Mazowieckiego*, „Polityka Społeczna” 2023, nr 1.
- Wiśniewski R., Rydzewski M., *Domy kultury i ich potencjały wobec wyzwań lokalnej polityki senioralnej*, w: *Pandemia a seniorzy. Wyzwania – działania – rozwiązania*, Warszawa 2023.
- Wiśniewski R., Rydzewski M., *Domy kultury we wspólnotach lokalnych. Normy i praxis. Instytucje i ich interesariusze*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.